Cătălina Vătășescu

Câteva probleme ridicate de studierea lexicului creștin de origine latină în albaneză și română

Cercetările arheologice și studierea textelor și a inscripțiilor antice nu oferă suficiente date pentru precizarea perioadelor în care în diferitele regiuni din sud–estul Europei se desfășoară procesul de creștinare. Cu toate acestea, ele îndreptățesc afirmația că în primele șase secole ale erei noastre – mai ales între secolele al IV-lea și al VI-lea – creștinismul a apărut și s-a consolidat deplin la strămoșii albanezilor, ai românilor și ai dalmaților[1].

Deși considerată un subiect important pentru înțelegerea procesului de creștinare – așa cum o dovedesc numeroasele referiri din studiile privind moștenirea latină în sud–estul Europei –, terminologia creștină de origine latină păstrată în albaneză și română nu a făcut obiectul unei cercetări comparative speciale. De altfel, dacă pentru română există importante lucrări despre termenii creștini[2], pentru albaneză o astfel de lucrare lipsește încă[3].

Într-un articol apărut în „Revue des études sud–est europeenues"[4], am încercat să elaborăm lista cât mai completă a termenilor creștini de origine latină împrumutați în albaneză, listă pe care am structurat-o, în funcție de prezența sau absența termenilor și în română, în patru grupe: 1.termeni comuni (împărțiți în subgrupe, după cum termenii sunt panromanici, cu o răspândire redusă în limbile romanice occidentale, sau prezenți numai în albaneză și română); 2. termeni diferiți în albaneză față de română pentru a denumi aceleași noțiuni; 3. termeni păstrați în română și inexistenți în albaneză; 4. termeni împrumutați în albaneză, dar lipsind în română.

Din această listă am ales câțiva termeni, referitori la noțiuni deosebit de importante, ca un eșantion care să ilustreze, după părerea noastră, întrebările ridicate de formarea vocabularului creștin în albaneză și română. În acest articol ne propunem, așadar, cu ajutorul termenilor aleși, să evidențiem numai complexitatea problemelor ridicate de cercetarea lexicului creștin de origine latină în albaneză și română: concurența între arhaism și inovație în cazul fiecărei perechi de termeni sau grup de termeni (felul în care albaneza și româna, uneori și dalmata, acceptă inovația sau păstrează termenul vechi), concurența între cuvântul cult și cel popular, apropierea sau depărtarea mergând până la izolarea de limbile romanice occidentale, căile diferite prin care inovațiile pătrund în zona sud–est europeană și diferitele direcții de legătură cu occidentul romanic, convergențele și divergențele între română și albaneză, română și dalmată, albaneză și dalmată, care sunt diferit structurate în cazul fiecărei perechi sau al fiecărui grup de termeni.

https://biblioteca-digitala.ro

Cuvintele alese se referă la următoarele noțiuni: „biserică", „credință, religie", sărbătoarea Crăciunului, „săptămână" și ultimele două zile ale săptămânii. Am adăugat evoluția de sens comună numai românei și albanezei a termenului **draco**, **-onis**.

Albaneza și româna au, după cum se știe, denumiri diferite pentru „edificiul servind cultului creștin": albaneza a împrumutat **ecclesiá** (**ecclisia**), româna continuă **basilica**. Istoria celor doi termeni în spațiul romanic a făcut obiectul a numeroase studii[5]. În zona sud-est europeană[6], acești termeni sunt distribuiți astfel: gr. **ekklesia, klesiá, ákklesia**, (Kretschmer 1905, p. 543)[7], alb. **kishë**, **klishë**, **qishë** (Çabej 1962, p. 174 – 175, 183)[8], rom. **biserică**, dalm. **basalka**, **basaika** (Bartoli 1906, vol. II, col. 173). În inscripțiile antice din zonă, **basilica** apare mai târziu și mai rar decât **ecclesia** (Mihăescu 1960, p. 202).

O întrebare la care cu greu se poate da un răspuns este următoarea: care din cei doi termeni reprezintă în latină stadiul mai vechi și care este inovația. După Paul Kretschemer, J. Jud, I. Șiadbei, C. Tagliavini, G. Ivănescu, **basilica** este mai nou decât **ecclesia**[9]. **Basilica** este termenul mai vechi, iar **ecclesia** mai nou, după părerea, printre alții, a lui M. Bartoli, T. Papahagi, P. Aebischer, G.B. Pellegrini[10].

Concluzia lui P. Aebischer este că **basilica**, **eclesia** și **ecclesia** au pornit în această ordine din Roma ca centru de iradiere și că diferența în timp între ele este foarte mică, fiind, astfel, la începutul secolului al IV-lea, contemporane[11] și sinonime; sudul Italiei a adoptat **ecclesia**, în vreme ce nordul a optat pentru **basilica**, pe care a impus-o între secolele al IV-lea și al VI-lea până în Dacia, Rhetia, Gallia, Peninsula Iberică, pentru ca mai apoi și în aceste regiuni **basilica**, deși a lăsat urme, să fie înlocuită de **ecclesia**. Însăși existența lui **basilica** în română și dalmată, arii laterale, este pentru Aebischer un argument pentru vechimea lui **basilica** față de **ecclesia**; G.B. Pellegrini (1983, p. 76) este categoric: româna prezintă arhaismul iar albaneza inovația. Venirea slavilor a împiedicat, după P. Aebischer, populația romanizată de la nordul Dunării, iar după H. Mihăescu (1993, p. 114) și pe viitorii dalmați, să participe la răspândirea inovației **ecclesia**, la care ia parte însă albaneza, ale cărei legături cu sudul Italiei nu sunt așadar întrerupte de venirea slavilor. H. Mihăescu este de părere că alb. **qishë** este o dovadă că organizarea eclesiastică a albanezilor a început din Italia de sud la o epocă relativ târzie[12].

Opoziția arhaism/inovație este, așadar, pe bună dreptate – după G.R. Solta (1980, p. 150 – 151) – greu de stabilit între **basilica** și **ecclesia**[13].

Pe lângă diferența între română și albaneză, dată de faptul că româna pare a fi moștenit arhaismul, iar albaneza a fi împrumutat inovația, o altă diferență constă în aceea că **basilica** este termenul popular (Mihăescu 1960, p. 277, Aebischer 1963, p. 161 – 162), în vreme ce **ecclesia** este forma savantă (Aebischer 1963, p. 162).

Dacă în cazul perechii **basilica** – **ecclesia**, albaneza participă, probabil, la răspândirea inovației, în vreme ce româna păstrează arhaismul, în cazul altor concepte deosebit de importante, și anume „religie", „credință", pentru care româna și albaneza au denumiri latinești, de asemenea, diferite, situația se prezintă invers: albaneza a împrumutat termenul vechi **fides** (alb. **fe**, Çabej 1976 a I, p. 177), iar româna păstrează inovația: **credentia**: **credință**[14]. În dalmată, ca și în albaneză, se continuă **fides**: **faĭd**, la fel în istroromână: **fede** (Mihăescu 1993, p. 121, 149).

Ni se pare necesar să observăm însă că dacă dalm. **faĭd** are, ca și în latină[15], ambele sensuri, profan[16] și religios creștin, alb. **fe** face parte exclusiv din terminologia creștină. **Fides** s-a păstrat, cu excepția românei, în toate limbile romanice (v. Wartburg 1949 III, p. 504). Ca și în cazul perechii de termeni **basilica** – **ecclesia**, limbile romanice occidentale continuă sau au continuat amândouă cuvintele, **fides** și **credentia**[17], în timp ce albaneza și româna au selectat unul sau celălalt termen[18].

https://biblioteca-digitala.ro

După părerea lui I. Fischer (1985, p. 151), lui **fides**, păstrat în limbile romanice occidentale, îi corespunde în lexicul latinei dunărene termenul **lex**, **legem**, continuat în română, diferenţa constând în felul în care era înţeleasă „credinţa": „fidelitate" în Occident, faţă de „ansamblu de prescripţii religioase" în Orient[19]. **Lex**, **legem** s-a conservat însă nu numai în română, ci şi în limbile romanice celelalte cu sensul creştin pe care îl dobândise încă din latină[20] şi a fost împrumutat şi cu acest sens şi în albaneză: **ligj** (FS 1980, 997; Mihăescu 1966, p. 17). În albaneză, unde alături de **fides** se folosesc foarte des **be** şi **besë**[21], termeni autohtoni, **ligj** „religie" nu apare la fel de frecvent ca termenul corespunzător din română, **lege**.

Una dintre cele mai importante sărbători ale calendarului creştin poartă, de asemenea, nume vechi, complet diferite în cele două limbi: rom. **crăciun** < **creatio**[22], alb. **kërshëndellë** < **Christi natale** (Çabej 1976 a I, p. 280). Atât româna cât şi albaneza reprezintă cazuri unice. În limbile romanice occidentale s-au păstrat **natalis** din sintagma **dies natalis** sau **calendae** (Tagliavini 1963, p. 182, 183), pe când singură albaneza continuă sintagma **Christi natale** (Çabej 1962, p. 168, 188, Tagliavini 1963, p. 180, Pellegrini 1983, p. 76, 77)[23]. T. Papahagi (1928, p. 288) adăuga acest exemplu la opoziţia **basilica – ecclesia** pentru a defini o diferenţiere de mediu sau de atmosferă religioasă între Romania orientală şi cea centralo-apuseană.

Dacă denumirile sărbătorii propriu-zise deosebesc româna de albaneză şi pe amândouă de limbile romanice occidentale, denumirile secţiunii calendaristice din preajma Crăciunului (în albaneză) sau ale unor obiceiuri legate de Crăciun (în română) continuă în ambele limbi acelaşi termen latinesc, **calendae**, **calandae** „întâia zi a lunii (în cazul de faţă, primele zile ale lui ianuarie)", termen păstrat şi în dialectele romanşe din Elveţia pentru a desemna chiar Crăciunul (Tagliavini 1963, p. 182 şi urm.): alb. **këllanë**, **kullanë** „ultima zi a anului" (Çabej 1962, p. 174), rom. **corindă, *cărindă** „colind", **a corinda** (Rosetti 1986, p. 557, **DA** litera C, p. 659, s.v. **colindă**); lat. **calendarius**: alb. **kallën(d)uer** „ianuarie", rom. **cărindar** „idem" (ILR II 1969, p. 143).

Interesante pentru concurenţa între arhaism şi inovaţie şi pentru schiţarea direcţiilor legăturilor cu Occidentul romanic se dovedesc, de asemenea, în cadrul terminologiei calendarului creştin, denumirile pentru noţiunile de „săptămână", „sâmbătă", „duminică". Pentru noţiunea de „săptămână", româna a ales inovaţia **septimana**, caracteristică pentru primele perioade ale creştinismului şi care se păstrează în aproape toate limbile romanice (Tagliavini 1963, p. 79, ILR II 1969, p. 142, 306), în vreme ce albaneza şi dalmata au continuat forma mai veche împrumutată din greacă **hebdomas**, **-adis**: alb. **javë**, dalm. **jedma** (Mihăescu 1993, p. 121)[24]

Albaneza se desparte încă o dată de română şi de Occidentul romanic în ceea ce priveşte numele celor două zile importante de la sfârşitul săptămânii, ea continuând pentru „sâmbătă" numele păgân latinesc **dies saturni** şi pentru „duminică" traducerea denumirii latineşti, de asemenea păgâne, **dies solis**[25]: alb. **e shtunë**, **e diel** (Çabej 1982 I, p. 267; Mihăescu 1981, p. 219). Româna a ales, ca şi limbile romanice occidentale, denumirile creştine[26]: **sâmbătă** < **sambata**, **duminică** < **(dies) dominica**, denumiri care, de data aceasta, au supravieţuit şi în dalmată, în variante nu mult diferite de cele din română: dalm. **sabata** (format, după H. Mihăescu, într-o zonă de interferenţă între forma **sabbatum**, păstrată în italiană şi **sambata**, de la baza românei, Mihăescu, 1993, p. 121), **domienka**, **domienkedé**, **domienkadai** (Mihăescu 1993, p. 121) (ultimele două variante din dalmată cuprind, ca al doilea termen al compusului, cuvântul **dies**, care lipseşte în forma românească)[27].

https://biblioteca-digitala.ro

Interesante aspecte de convergenţă şi divergenţă semantică există între reprezentanţii în albaneză şi română ai lat. **draco**, **-onem**. **Draco**, **-onem** a fost împrumutat în albaneză de două ori (Çabej 1965, p. 19 – 20), o dată, ca şi rom. **drac** (alb. **dreq**) la nominativ (Mihăescu, „Revue des étrudes sud–est européenes" V (1967) 3 – 4, p. 602), a doua oară la acuzativ, **draconem**, dubletele având sensuri diferite: „diavol" şi „balaur".

Împreună cu româna şi franceza (dialectal, în sud), albaneza continuă sensul „diavol, drac" (ILR II 1969, p. 170), apărut în latină alături de sensul vechi „dragon", sub influenţa ideologiei creştine; inovaţia depăşeşte aria latinei orientale (Mihăescu 1966, p. 28; Mihăescu 1981, p. 227; Ivănescu 1980, p. 92, 169 – 170)[28]. Sensul de „balaur, dragon, figură a mitologiei populare", corespunzând rom. **balaur** (autohton), **zmeu** (< sl.), comun cu majoritatea limbilor romanice, apare la alb. **drangua**, **drangue**, **drague**, dublet împrumutat ulterior, probabil, de la forma de acuzativ **draconem** (Çabej 1962, p. 183; Çabej 1987, p. 301 – 302; Haarmann 1972, p. 45), termen care nu are corespondent în română (Mihăescu 1966, p. 22).

Pentru cei doi termeni, **dreq** şi **dragua**, albaneza are câte un sinonim, tot de origine latină: **djall** „diavol, drac" şi **kulçedër**, **kulshedër** „zmeu, balaur". **Djall** povine din lat. **diabolus** (Çabej 1982, p. 79; Çabej 1987, p. 258; Mihăescu 1981, p. 219)[29]. După parerea lui G. Ivănescu (1980, p. 92, 169 – 170), strămoşii românilor ar fi pierdut **diabolus** „drac", la ei impunându-se **draco** „drac", existent şi în albaneză; G. Ivănescu nu se referă însă la faptul că în albaneză există nu numai **draco**, ci şi **diabolus**. Pentru J. Kristophson (1988, p. 76), prezenţa alb. **djall** ar putea fi tocmai o dovadă că **diabolus** a existat şi în română. Întrebarea este, deci, în ce condiţii în albaneză au pătruns atât **draco** cât şi **diabolus**, iar în română a rămas numai **draco**[30] şi dacă situaţia din albaneză este, de fapt, probantă pentru română.

Celălalt termen pe care l-am menţionat ca sinonim al alb. **dragua** (Çabej 1987, p. 302), **kulshedër**, **kuçedër** „dragon, balaur, personaj fantastic" provine din lat. **chersydrus** (Çabej 1962, p. 183; Haarmann 1972, p. 105)[31].

Prezentând ultimul grup de cuvinte, am încercat să arătăm că şi în cazul unei dezvoltări semantice convergente, considerată de obicei importantă pentru relaţia dintre albaneză şi română şi pentru definirea lexicului creştin de origine latină din sud–estul Europei, trebuie luate în considerare raporturile în care cuvântul respectiv intră cu alte cuvinte din acelaşi domeniu noţional, atât în albaneză, cât şi în română, raporturi diferite care îi oferă poziţie diferită în vocabularul albanez faţă de cel românesc.

În concluzie, termenii pe care i-am adus în discuţie dovedesc în fiecare caz în parte că în mod diferit una sau alta dintre limbi alege inovaţia sau arhaismul, termenul cult sau pe cel popular, are legături mai strânse, mai slabe sau nu are de loc legături cu centrele de inovaţie din Occidentul romanic. Este vorba, după câte se pare, de o circulaţie complexă a termenilor şi a sensurilor, unind sau despărţind diferite regiuni ale sud–estului european[32] şi oferind imaginea unui spaţiu care nu se lasă cu uşurinţă împărţit în fascicole de izoglose.

https://biblioteca-digitala.ro

Note

1. Din bogata literatură consacrată procesului de creştinare a zonei sud–est europene în general menţionăm: Zeiller 1935, Banfi 1987 şi Mihăescu 1966 a, ultimele două cuprinzând şi o importantă bibliografie. Pentru creştinarea regiunii de la nordul Dunării şi pentru controversa în jurul datei la care începe acest proces (secolele II – III sau IV) v. Pârvan 1911, Pippidi 1967, Barnea 1977, Bîrzu 1979, Şiadbei 1957, Ivănescu 1980, p. 90 şi u.; bibliogafia aproape completă şi comentată a chestiunii se află la: Stoicescu 1980, Bîrzu, Brezeanu 1991, p. 196 şi u., p. 221, Brătianu 1988, p. 177 şi u., p. 202, notele editorului S. Brezeanu, Iorga 1992, Xenopol 1985 (în ultimele două cazuri v. şi notele editorului Mihăilescu Bîrliba). Pentru creştinarea strămoşilor albanezilor datele oferite de studiile anterioare sunt mai sărace: Çabej 1935, Šufflay 1916, Stadtmüller 1942.
2. Amintim aici, între altele: Săineanu 1887, Pârvan 1911, Diculescu 1910, Domaschke 1919, Puşcariu 1920, Pop 1938, Foltisch 1953, Năsturel 1958, Brâncuş 1991. Sintezele de istorie a României includ de asemenea substanţiale capitole privind terminologia creştină: Xenopol 1985, Iorga 1937, 1992, Giurescu 1938; v. şi Brătianu 1988.
3. Discuţii asupra unor termeni creştini de origine latină în albaneză se află la Stadtmüller 1942, Tagliavini 1963, Çabej 1962, 1964, 1964 a, 1965, 1976, 1982, 1987, 1976 a, Mihăescu 1966, 1981, 1993, Haarmann 1972, Kristophson 1988.
4. „Revue des études sud–est européennes" XXXII (1994) 1 – 2, p. 5 – 19.
5. Răspândirea celor două cuvinte în limbile romanice şi neromanice care le-au împrumutat este prezentată în paralel cu situaţia celorlalţi termeni din limbile neromanice de C. Tagliavini (1963, p. 271 – 278); pentru analiza detaliată a celor mai vechi izvoare scrise latine şi romanice, a datelor dialectale şi toponimiei romanice v. Aebischer 1963.
6. Limbile slave au împrumutat mai târziu din greacă, probabil prin intermediul unei limbi germanice, cel de al treilea termen pentru noţiunea în discuţie: **kyriké** (Tagliavini 1963, p. 276, cu bibliografie).
7. Termenul grecesc, nu cel latin, explică forma **aikklesjo** din traducerea Bibliei făcute de Ulfila în gotică (o listă de termeni religioşi din această traducere comparată cu termenii din română dă Ş. Mihăilescu 1976, p. 497).
8. În albaneză nu există indicii că ar fi fost cunoscut şi **basilica** (Çabej 1962, p. 191; Aebischer 1963, p. 163), deşi alb. **bjeshkë** „păşune alpină", cuvânt folosit şi ca toponim, a fost considerat ca derivând din **basilica** (v. de ex. Mihăescu 1960, p. 277, etimologie la care a renunţat mai târziu); Şăineanu 1887, Iorga 1937, p. 116, Kristophson 1988, p. 86 sunt de părere că alb. **qishë** nu este împrumutat din latină, ci împrumut mai târziu dintr-un dialect romanic (după Şăineanu, dialectul veneţian); E. Çabej (1962, p. 174 –175) şi H. Haarmann (1979, p. 317) nu exclud posibilitatea unei împrumut din latina medievală, deşi H. Mihăescu (1978, p. 172, 1978 a, p. 205) indică existenţa în inscripţiile din Dalmaţia a unei variante **ecclisia**, păstrate în albaneză. Rămâne în continuare necesar să fie realizată delimitarea împrumuturilor făcute de albaneză din latina medievală şi din latina eclesiastică, aşa cum a propus E. Çabej (1964 b, p. 87 – 88).
9. Kretschmer 1905, p. 543 şi u., J. Jud 1973, p. 165, 169, 181, Şiadbei 1938, p. 449, Şiadbei 1958, p. 838, Tagliavini 1963, p. 274, Ivănescu 1980, p. 93; la fel, Mihăescu 1960, p. 191, p. 277, pentru ca mai târziu (Mihăescu 1978, Mihăescu 1993) să prezinte cronologia mai nuanţat. Kretschmer, preluat de G. Ivănescu (1980, p. 93), presupunea că termenul **basilica** a evoluat de la sensul profan de „judecătorie" la cel religios de „edificiu al cultului creştin", în secolul al IV-lea, la Constantinopol.

https://biblioteca-digitala.ro

10. Papahagi 1927, p. 228; Aebischer 1963, 161 – 162 (la Aebischer, datele despre teoria lui Bartoli), Pellegrini 1983, p. 76 – 77.
11. Asupra faptului că cei doi termeni sunt concomitent folosiți insistă H. Mihăescu (1978, p. 311), după ce (Mihăescu 1960) înclinase să considere **basilica** inovația față de **ecclesia**.
12. H. Mihăescu înțelegea probabil prin aceasta că termenii **basilica** și **ecclesia**, chiar dacă erau aproape contemporani în latină, au pătruns în sud–estul Europei la date destul de îndepărtate una de alta; el nu face însă nici o precizare asupra distanței în timp între **basilica**, termen continuat în română, și **ecclesia**, cuvânt preluat de albaneză. Pentru albaneză ar putea fi însă vorba de un împrumut făcut după venirea slavilor, din moment ce această venire nu întrerupsese legăturile albanezei cu sudul Italiei, cum este cazul dalmatei. Ar mai fi de observat că H. Mihăescu preciza (1978, p. 311) că **basilica** și **ecclesia** s-au propagat concomitent, dar că mai târziu **basilica** s-a impus în Orient și **ecclesia** în Occident și că deci nu a existat de la început o diferență între Orient și Occident. În sud–estul Europei, însă, în afara istroromanei (idiomul romanic vorbit în Pen. Istria), care continuă **ecclesia**, iar în toponimie și **basilica** (Mihăescu 1993, p. 144, 149, 297), nici româna, nici albaneza și nici dalmata nu prezintă indicii că ar fi cunoscut și celălalt termen: româna și dalmata, **ecclesia**, iar albaneza, **basilica**. Trebuie menționat faptul că, după G. Ivănescu (1980, p. 241), **ecclesia** ar fi existat în latina care urma să devină româna cu sensul de „comunitate creștină" și s-ar fi pierdut.
Dacă pentru romanitatea occidentală este greu de urmărit – având totuși, la dispoziție texte vechi și toponimia – cum a fost înlocuit **basilica** de **ecclesia**, pentru zona sud–est europeană este cu mult mai greu pentru că se poate porni numai de la datele limbilor actuale, târziu atestate. Faptul că **basilica** nu există în albaneză ar putea spune ceva despre modul cum s-au propagat în general **basilica** și **ecclesia**. Întrebarea este dacă se poate vorbi de un împrumut relativ târziu în albaneză, ceea ce ar lăsa fără răspuns și chestiunea privitoare la denumirea anterioară a edificiului de cult creștin pe care ar fi avut-o strămoșii albanezilor; o denumire pentru această noțiune esențială trebuie să fi existat, dată fiind vechimea celorlalți termeni creștini de origine latină în albaneză.
13. Solta observă ca, dacă în sud–estul Europei dalmata și româna se opun albanezei, care merge împreună cu italiana, într-o altă zonă de graniță, în zona celtică din N–V Romaniei, au supraviețuit atât **ecclesia**, cât și **basilica**.
14. Mihăescu 1981, p. 219 atrage atenția asupra acestei corespondențe între română și albaneză.
15. Pentru evoluția de sens, înainte de răspândirea creștinismului, a lat. **fides** de la sensul inițial religios la cel profan, înregistrându-se, după răspândirea creștinismului, întărirea din nou a sensului religios v Ernout, Meillet 1959, s.v. **credo**, **-is**.
16. Pentru care v. Mihăescu 1993, p. 119, unde dalm. **faĭd** este inclus între termenii schimburilor comerciale.
17. **Credentia** este reprezentat de la un capăt la altul al domeniului romanic, de la română la spaniolă și franceză (Ernout, Meillet 1959, p. 148, s.v. **credo**, **-is**) și acesta este un argument, după S. Pușcariu, în favoarea considerării rom. **credință** un termen latinesc provenind din prima perioadă a creștinismului (Pușcariu 1974, p. 62). Pentru atestarea târzie a lat. **credentia** v. Mihăescu 1978, p. 238, 311; Mihăescu 1993, p. 30, nota 31, iar pentru productivitatea sufixului **-ntia** în latina târzie când s-a putut forma subst. **credentia** v. ILR II 1969, p. 177. H. Mihăescu (1978, p. 4) explică persistența în română a termenului **credentia** prin prezența în textele din zona sud–est europeană de la sfârșitul secolului al III-lea, începutul secolului al IV-lea a cuvântului din aceeași familie, **credentes** pentru **fideles**.

https://biblioteca-digitala.ro

18. Pentru paralela între albaneză și limbile romanice occidentale, cu excluderea românei v. Mihăescu 1966, p. 22.
19. S. Pușcariu (1907, p. 383 – 388) opune rom. **lege** < **lex** reprezentanților din limbile romanice occidentale ai lat. **religio** și **confessio**.
20. Pentru sensurile din latină, păstrate în limbile romanice, v. Ernout Meillet 1959, p. 353 s.v. **lex**, **legis**, Pușcariu 1905, p. 83, Mihăescu 1993, p. 38, 288. După S. Pușcariu, în limbile romanice utilizarea ca termen creștin cu sensul „religie", fără a fi la fel de frecventă ca în română, este posibilă (1907, p. 384) și dovedește că rom. **lege** nu a dezvoltat sensul „religie, credință" datorită influenței balcanice cum presupunea Kr. Sandfeld (Pușcariu, „Dacoromania" VII, p. 495).
21. Pentru care v. Çabej 1976, p. 187, 204.
22. Posibil etimon propus de Aron Densusianu și susținut de Ov. Densusianu și Al Rosetti și acceptat de ILR II 1969, p. 170 și cel mai recent de H. Mihăescu (1993, p. 300, care îl consideră specific latinei balcanice). Pentru discuția în jurul termenului și pentru bogata bibliografie susținând originea latină (au fost propuse și alte etimoane) sau autohtonă v. Ionescu 1978, p. 122 – 124, Mihăescu1993, p. 446 – 448, Brâncuș 1983, p. 137 (la care v. obiecțiile întemeiate la apropierea de alb. **kërcu** „butuc, buturugă"; v. și Rosetti 1971, p. 3 – 4). Dacă rom. continuă **creationem**, ea nu continuă lat. **creare**, păstrat de alb. (și de italiană): **krijoj** (Mihăescu 1993, p. 45); albaneza însă nu are termenul derivat religios din română.
23. După E. Çabej, sintagma din latină păstrată în albaneză corespunde din punct de vedere morfologic ngr. **kristoúggenna**. Al. Rosetti (1986, p. 557) consideră **creatio** cu sensul „dies creationis Christi" ca având un corespondent în același termen neogrecesc la care trimite și E. Çabej în cazul cuvântului albanez, ngr. **kristoúggenna** „la nativité de Jesus Christ".
24. H. Mihăescu (1960, p. 228) constată că la scriitorii latini din regiunile dunărene cuvântul **septimana** era uzual și răspândit, înlăturând cu totul formele de origine greacă **hebdomas**, **hebdomada**, care nu erau populare. Aceste forme vechi s-au păstrat, totuși, după cum se vede, în albaneză și dalmată.
25. C. Tagliavini (1963, p. 82) arată că **dies solis** era un termen păgân tolerat în mediul creștin cel puțin în prima perioadă și dă un exemplu din secolul al IV-lea. J. Kristophson (1988, p. 82) consideră că **e shtunë** este un împrumut din cele mai vechi, din perioada de dinaintea răspândirii creștinismului.
26. Nici o limbă romanică nu a păstrat denumirile păgâne (Tagliavini 1963, p. 82).
27. După C. Maneca (1958, p. 550, nota 5), dalm. **domienkadai**, variantă existentă alături de tipul simplu de nume, este un calc după formele latine și romanice vecine
28. H. Mihăescu (1978, p. 311) înregistrează între cuvintele atestate în sursele scrise latine (texte și inscripții) din provinciile sud–est europene **draco** cu sensul „diavol". Este o inovație semantică atestată în zona unde s-au dezvoltat româna și albaneza.
29. E. Çabej și H. Mihăescu fixează efectuarea împrumutului în perioada creștină, ținând seama și de tratamentul diferit al lui **d + i̯ + a** în **diabolus** față de împrumutul termenului păgân **Diana** (> **zanë**, **zëre**).
30. Răspunsul este cu atât mai greu de dat cu cât E. Çabej accentuează caracterul popular și vechi al împrumutului albanez, în vreme ce limbile romanice occidentale au **diabolus** ca termen savant, pătruns în evul mediu (Ivănescu 1980, p. 169 – 170).
31. După E. Çabej (1962, p. 191), preluat de H. Mihăescu (1981, p. 231), cuvântul albanez este singurul reprezentant al lat. **chersydrus**, împrumutat din greacă. G.B. Pellegrini (1983, p. 76) este de părere că termenul latin se păstrează sporadic și dialectal și în italiană, dar H. Mihăescu (1993, p. 59) consideră formele italienești, spre deosebire de cea albaneză, ca împrumuturi directe din greacă.

https://biblioteca-digitala.ro

32. Ne permitem în acest caz să propunem ca subiect de reflecție următoarele: cât suntem de îndreptățiți de a vorbi de existența terminologiei eclesiastice dalmato – albaneze, care lipsește în română, deci de o delimitare netă a românei, pe de o parte, și a albanezei și a dalmatei, pe de altă parte, așa cum înfățișează faptele H. Mihăescu (1993, p. 127) căruia i se datorează, de altfel, extrem de numeroase observații și sugestii pentru studiul lexicului creștin de origine latină în sud–estul Europei.

Abrevieri

Aebischer 1963 = Paul Aebischer, **Basilica, ecclesia, eclesia. Étude de stratigraphie linguistique**, „Revue de linguistique romane" XXVII (1963) 105 – 106, p. 119 – 164.

Banfi 1987 = E. Banfi, **Cristianizzazione nei Balcani e formazione della lega linguistica balcanica**, „Zeitschrift für Balkanologie" 23 (1987) 1, p. 4 – 16.

Barnea 1977 = I. Barnea, **Les monuments paléochretiens de Roumanie**, Citta del Vaticano, Roma, 1977.

Bartoli 1906 = **Das Dalmatische**, vol. I, II, Wien, 1906.

Bîrzu 1979 = Ligia Bîrzu, **Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, București, 1979, p. 70 și u.

Bîrzu, Brezeanu 1991 = Ligia Bîrzu, Stelian Brezeanu, **Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică**, București, 1991.

Brâncuș 1983 = Gr. Brâncuș, **Vocabularul autohton al limbii române**, București, 1983.

Brâncuș 1991 = Gr. Brâncuș, **Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească**, București, 1991, p. 32 și u., 54 și u., 82 și u., 99 și u., 110 și u.

Brătianu 1988 = G.I. Brătianu, **O enigmă și un miracol istoric: poporul român**. Ediție îngrijită, prefață, studiu și note de S. Brezeanu, traducere de Marina Rădulescu, București, 1988.

Çabej 1935 = E. Çabej, **Sitten und Gebräuche der Albaner**, „Revue des études balkaniques" 1 (1935) II, p. 231 și u.

Çabej 1962 = E. Çabej, **Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen**, „Revue roumaine de linguistique" VII (1962) 1, p. 161 – 199.

Çabej 1964 = E. Çabej, **Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe**, „Studime filologjike" XVII (I) (1964) 1.

Çabej 1964 a = E. Çabej, **Studime rreth etimologjisë gjuhës shqipe**, „Studime filologjike" XVIII (I) (1964) 3.

Çabej 1965 = E. Çabej, **Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe**, „Studime filolofjike" XIX (II) (1965)1.

Çabej 1976, 1982, 1987 = E. Çabej, **Studime etimologjike në fushë të shqipes**, Tiranë I 1982, II 1976, III 1987.

Çabej 1976 a = E. Çabej, **Studime gjuhësore**, vol. I, II, Prishtinë, 1976.

DA = Academia română, **Dicționarul limbii române** A – C, F – L, București, 1913 și u.

Diculescu1910 = C. Diculescu, **Vechimea creștinismului la români. Argument filologic**, București, 1910.

Domaschke 1919 = W. Domaschke, **Der lateinische Wortschatz des Rumänischen**, „Jahresbericht des Instituts für rumänishe Sprache zu Leipzig" XXI – XXV (1919), p. 156 și u.

Ernout, Meillet 1959 = A. Ernout, A. Meillet, **Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots**. Paris, 1959, ed. IV.

https://biblioteca-digitala.ro

Fischer 1985 = I. Fischer, **Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române**, Bucureşti, 1985.
Foltisch 1953 = Tatiana Foltisch, **Romanian Ecclesiastical Terminology of Byzantine Origin. The Cult and its objects**, „Orbis" II (1953) 2, p. 423 şi u.
FS 1980 = **Fjalor i gjuhës së sotme shqipe**, Tiranë, 1980.
Giurescu 1938 = C. Giurescu, **Istoria românilor**, vol. I – III, Bucureşti, 1938.
Haarmann 1972 = H. Haarmann, **Der lateinische Lehnowortschatz im Albanischen**, Hamburg, 1972.
Haarmann 1979 = H. Haarmann, **Die Problematik der Abgrenzung des lateinischen Elements vom romanischen im albanischen Lehnwortschatz**, în **Akten des albanologischen Kolloquiums zum Gedächtnis N. Jokl**, Innsbruck, 1979.
ILR II 1969 = **Istoria limbii române**, vol. II, Bucureşti, 1969.
Ionescu 1978 = Anca Irina Ionescu, **Lingvistică şi mitologie. Contribuţii la studierea terminologiei credinţelor populare ale slavilor**, Bucureşti, 1978.
Iorga 1937 = N. Iorga, **Histoire des Roumains et de la Romanité orientale**, vol. II, Bucureşti, 1937, p. 109 – 118.
Iorga 1992 = N. Iorga, **Istoria românilor**, vol. II. **Oamenii pământului (până la anul 1000)**. Text stabilit, note, comentarii, postfaţă de Ion Ioniţă, Virgil Mihăilescu Bîrliba, Vasile Chirica.
Ivănescu 1980 = G. Ivănescu, **Istoria limbii române**, Iaşi, 1980.
Jud 1973 = J. Jud, **Zur Geschichte der bündnerromanischen Kirchensprache**, în J. Jud, **Romanische Sprachgeschichte und Sprachgeographie**, Zürich, 1973 (citat după Solta 1980, p. 150).
Kretschmer 1905 = Paul Kretschmer, **Wortgeschichtliche Miscellen: Kirche, Dom, Münster**, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen" XXXIX (XIX) (1905) 4, p. 539 – 548.
Kristophson 1988 = J. Kristophson, **Romanische Elemente in Albanischen**, „Zeitachrift für Balkanologie" 24 (1988) 1, p. 51 – 93.
Maneca 1958 = C. Maneca, **Consideraţii cu privire la numele zilelor săptămânii în limbile romanice**, în **Omagiu lui Iorgu Iordan**, Bucureşti, 1958, p. 547 – 555.
Mihăescu 1960 = H. Mihăescu, **Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman**, Bucureşti, 1960.
Mihăescu 1966 = H. Mihăescu, **Les éléments latins de la langue albaneaise** „Revue des étrudes sud–est européennes" IV (1966) p. 53; 323 – 353.
Mihăescu 1966 a = H. Mihăescu, **Influenţa grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea**, Bucureşti, 1966.
Mihăescu 1973 = H. Mihăescu, recenzia la P. Skok, **Etimološki srpski rječnik**, „Revue des étrudes sud–est européennes" XI (1973) 2, p. 360.
Mihăescu 1978 = H. Mihăescu, **La langue latine dans le Sud–Est de l'Europe**, Bucureşti, Paris, 1978.
Mihăescu 1978 a = H. Mihăescu, **La littérature byzantine, source de connaissance du latin vulgaire**, „Revue des études sud–est européennes" XVI (1978) 2, p. 195 – 215; XVII (1979) 1, p. 39 – 61, 2, p. 359 – 385.
Mihăescu 1981 = H. Mihăescu, **La romanité dans le sud–est de l'Europe**, Bucureşti, 1993.
Mihăilescu 1976 = S. Mihăilescu, **G. Bonfante şi istoria românilor, în Scritti in onore di Giuliano Bonfante**, vol. I, Brescia, 1976, p. 495 şi u.
Năsturel 1958 = P.S. Năsturel, **Une réminescence roumaine de la messe latine a l'époque de la liturgie slave**, „Romanoslavica" I (1958) p. 198 – 208.
Papahagi 1927 = T. Papahagi, **Basilica – Ecclasica**, în **Omagiu lui Ion Bianu**, Bucureşti, 1927, p. 285 – 289.
Pârvan 1911 = V. Pârvan, **Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco – roman**, Bucureşti, 1911.

https://biblioteca-digitala.ro

Pellegrini 1983 = G.B. Pellegrini, **Alcune osservazioni sull 'elemento latino dell 'albanese**, „Studia albanica" XX (1983) 1, p. 76.

Pippidi 1967 = D.M. Pippidi, **Contribuţii la istoria veche a României**, ed. a II-a, Bucureşti, 1967, p. 481 – 516.

Pippidi 1988 = D.M. Pippidi, **Studii de istorie şi epigrafie**, Bucureşti 1988, p. 101 – 103.

Pop 1938 = S. Pop, **La piu importante feste presso i romeni**, „Revue des études indo – européenes" I (1938) 1, p. 481 – 512.

Puşcariu 1905 = S. Puşcariu, **Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache**, Heidelberg, 1905.

Puşcariu 1907 = S. Puşcariu, **Lege**, „Candela. Foaie bisericească şi literară", Cernăuţi, XXVI (1907) 7, p. 383 – 388.

Puşcariu 1920 = S. Puşcariu, recenzie la J. Jud (v. mai sus Jud 1973), „Dacoromania" I(1920 – 1921), p. 434 – 439.

Puşcariu 1974 = S. Puscariu, **Asupra reconstrucţiei românei primitive**, în S. Puşcariu, **Cercetări şi studii**, Bucureşti, 1974, p. 57 – 101.

Rosetti 1971 = Al. Rosetti, **Rom. Crăciun**, „Studii şi cercetări lingvistice" XXII (1971) 1, p. 3 – 4.

Rosetti 1986 = Al Rosetti, **Istoria limbii române**, Bucureşti, 1986.

Săineanu 1887 = L. Săineanu, **Încercare asupra semasiologiei limbei române**, Bucureşti, 1887, p. 25 şi u.

Şiadbei 1938 = I. Şiadbei, **Albanais et roumain commun**, „Revue internationale d'études balkaniques" III (1938), p. 446 – 461.

Şiadbei 1957 = I. Şiadbei, **Contribuţii la studiul latinei orientale** „Studii şi cercetări lingvistice" VIII (1957) 4, p. 467 şi u.

Şiadbei 1958 = I. Şiadbei, **Raporturile lingvistice medievale între Estul şi Vestul romanic** în **Omagiu lui Iorgu Iorgan**, 1958, p. 838.

Solta 1980 = G.R. Solta, **Eiführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen**, Darmstadt, 1980.

Stadtmüller 1942 = G. Stadtmüller, **Forschungen zur albanischen Frühgeschichte**, Budapest, 1942.

Stoicescu 1980 = N. Stoicescu, **Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei. Dovezile continuităţii**, Bucureşti, 1980, Cap. V. **Creştinitatea dacoromanilor.**

Šufflay 1916 = M. Šufflay, **Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien**, în **Illyrisch – albanische Forschungen**, zusammangestellt von L.v. Thalloczy, I. Band, 1916, p. 188 – 281.

Tagliavini 1963 = C. Tagliavini, **Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi**, Brescia, 1963.

v. Wartburg 1949 = W.v. Wartburg, **Französisches Etymologisches Wörterbudh**, vol. I – III, Tübingen, 1949.

Xenopol 1985 = A.D. Xenopol, **Istoria românilor din Dacia Traiană**, vol. I. Text stabilit, note, comentarii, postfaţă şi indice de V. Mihăilescu Bîrliba. Prefaţă şi studiu introductiv de Al. Zub, p. 280 şi u.

Zeiller 1935 = J. Zeiller, **L'expansion du christianisme dans la Péninsule des Balkans du Ier au Ve siecle**, „Revue des études balkaniques" I (1935) II, p. 76 şi u.

https://biblioteca-digitala.ro